

Badania historycznojęzykowe wobec nowej humanistyki

Historical-linguistic research towards the new humanities

Abstract: The article is devoted to the possibilities of embedding historical-linguistic research within the context of the new humanities. The reflection encompasses digital humanities, engaged humanities, cognitive humanities, posthumanities, and artistic humanities. Observations lead to the following conclusions: (1) the history of language should be treated as a subdiscipline of linguistics providing knowledge about culture; (2) in addition to describing and interpreting phenomena related to language and communication, the history of language should strive to formulate diagnostic and prospective conclusions leading to the solution of current human and world problems; (3) it is necessary to cultivate and deepen the methodological openness of the history of language to other disciplines and fields of science; (4) in accordance with the assumptions of neo-humanities, the history of language should value qualitative research, wherever possible and depending on the research topic, strengthen it with quantitative data; (5) a historical-linguistic reflection within the domains of the new humanities confirms their intersection, complementarity and the opportunity for holistic understanding at the same time; (6) observations aligning with various trends in neo-humanities are visible in the research on the linguistic contemporaneity, which is worth extending to historical inquiries.

Key words: new humanities, language history, Polish language, methodology of linguistics, discourse

Abstrakt: Artykuł poświęcono możliwościom osadzenia badań historycznojęzykowych w kontekście nowej humanistyki. Refleksją objęto: humanistykę cyfrową, zaangażowaną, kognitywną, posthumanistykę i humanistykę artystyczną. Obserwacje prowadzą do wniosków: (1) historia języka powinna być traktowana jako subdyscyplina lingwistyki stanowiąca źródło wiedzy o kulturze; (2) oprócz opisu i interpretacji zjawisk odnoszących się do samego języka i komunikacji, historia języka powinna dążyć do formułowania wniosków diagnostycznych i perspektywicznych, prowadzących do rozwiązywania aktualnych problemów człowieka i świata; (3) koniecznym założeniem jest pielęgnowanie i pogłębianie otwarcia metodologicznego historii języka na inne dyscypliny i dziedziny nauki, (4) zgodnie z założeniami neohumanistyki historia języka powinna waloryzować badania jakościowe, w miarę możliwości i zależnie od tematu badawczego, umacniać je za pomocą danych ilościowych; (5) refleksja historycznojęzykowa w obrębie domen nowej humanistyki potwierdza ich krzyżowanie się, tym samym komplementarność i szansę na ujęcie holistyczne; (6) obserwacje włączające się w rozmaite nurty neohumanistyki są widoczne w badaniach nad językową współczesnością, co warto rozszerzyć na dociekania historyczne.

Słowa kluczowe: nowa humanistyka, historia języka, język polski, metodologia lingwistyki, dyskurs

Jak wskazują przedstawiciele siostrzanej subdyscypliny filologicznej, pojęcia czy założenia nowej humanistyki stanowią pochodną kryzysu humanistyki w ogóle zdiagnozowanego na Zachodzie przed około półwieczem. Polscy literaturoznawcy, ale też kulturoznawcy, podjęli temat, koncentrując się na jego teoretycznych aspektach i próbując dostrzec w nim szansę na rewizję dotychczasowych postaw badawczych oraz metodologicznych (np.: Bielik-Robson, 2017; Czapliński i in., red., 2017; Kłosiński, 2021; Nycz, 2017a, 2017b; Tabaszewska, 2022). Poświęcając uwagę namysłowi nad kondycją nowej humanistyki, napotykamy spłot rozmaitych czynników, tworzących istny węzeł gordyjski, będący znaczącym wyzwaniem dla wszystkich humanistów niezależnie od reprezentowanej dyscypliny. Wymienić należy chociażby:

- w sferze nauki: kryzys wielkich narracji i podanie w wątpliwość przekonania o tekstocentryzmie kultury, koniec panowania obligatoryjnego wymogu czystości metodologicznej, rozwój badań inter- i transdyscyplinarnych;
- w sferze ekonomii: kryzys globalny, załamanie rynków po roku 2001 (atak na World Trade Center), pogłębiony kryzysem światowym 2008 r. oraz kryzysem pandemii COVID-19 i agresją rosyjską na Ukrainę na początku lat dwudziestych XXI w.;
- w sferze polityki: liczne konflikty zbrojne, nieraz długoletnie, coraz częściej angażujące świat Zachodu, zyskująca niepokojąco duże poparcie ideologia prawicowa, także w jej odmianie skrajnej, coraz częściej manifestująca się w rządach państw współczesnego zachodniego świata;
- w sferze społeczno-kulturowej: przeobrażenia obyczajowe o charakterze egalitarnym, wzrost rangi kultury popularnej, kryzys zdrowia psychicznego współczesnych społeczeństw zachodnich, pogłębiające się poczucie niepewności i niestabilności bytowej, dynamiczny rozwój technologii cyfrowych generujący nowe zjawiska (m.in. atrofia więzi międzyludzkich, anonimowość, agresja językowa, zagrożenia związane ze sztuczną inteligencją) itd.;
- w sferze naturalnego otoczenia człowieka: kryzys klimatyczny, katastrofy ekologiczne w wielu zakątkach Ziemi, pogłębiające się wyniszczenie środowiska naturalnego jako wynik nieekologicznej polityki wielu państw.

Wszystko to powoduje, że reflektor punktowy krytyki kieruje snop światła – bezpośrednio lub w sposób mniej eksplicytny – na humanistykę, czyli obszar badań naukowych postrzegany jako kosztochłonny, a pozbawiony społecznej użyteczności i użyteczności¹. Ponadto pojawia się tu problem merytorycznej rangi narodowej humanistyki, zamkniętej w granicach jednej kultury, a zatem zdaniem niektórych ograniczonej, i wreszcie kwestia podanego w wątpliwość, w związku z lansowanym postulatem przekraczania granic poszczególnych dyscyplin, dyscyplinowego profesjonalizmu.

¹ Jak zauważa Ryszard Nycz (2017b): „Taki jest chyba sens osławionej uwagi brytyjskiego ministra o brytyjskich mediewistach (a mediewiści, jak wiadomo, są uznawani – także w Polsce – za kompetencyjną elitę humanistyki), który powiedział, że nie ma nic »przeciwko temu, aby dla celów ozdobnych istniało kilku mediewistów, ale państwo nie ma powodu, żeby za nich płacić«” (s. 20).

Nowa humanistyka², jak już wspomniałem, to stosunkowo nowy kierunek w naukach humanistycznych (zwłaszcza w Polsce), powstały w odpowiedzi na wyzwania, jakie stawia współczesny świat. Można wskazać kilka głównych założeń nowej humanistyki:

- przeciwstawienie się specjalizacji naukowej ograniczonej do jednej ściśle wyodrębnionej dyscypliny lub subdyscypliny naukowej;
- interdyscyplinarność i transdyscyplinarność badań naukowych, holistyczność ujęć, co umożliwia nowe spojrzenie na zjawiska związane z kulturą, historią, literaturą czy sztuką;
- oparcie na nowoczesnym instrumentarium badawczym, takim jak analiza *big data*, sztuczna inteligencja czy programowanie komputerowe;
- zastosowanie nauki w praktyce³, dążność do wykorzystania odkryć i wniosków w celu rozwiązywania realnych problemów społecznych i kulturowych⁴.

Wszystkie te elementy tworzą nową humanistykę jako kierunek naukowy, którego cel stanowi lepsze zrozumienie różnych zjawisk związanych z kulturą, społeczeństwem, historią czy filozofią i który może przyczynić się do rozwoju bardziej kompleksowych, interdyscyplinarnych podejść do badania ludzkiego doświadczenia⁵.

Można stwierdzić, że historia języka jest jednym z obszarów, który zyskał na znaczeniu wraz z rozwojem nowej humanistyki, w tej stawia się bowiem nacisk na interdyscyplinarność badań, a historia języka to jeden z obszarów, który łączy w sobie różne dziedziny nauki, takie jak językoznawstwo, historię, antropologię czy archeologię. Poznanie dziejów języka pozwala na zrozumienie procesów, jakie zachodziły w danym społeczeństwie, np. zmian społecznych, kulturowych czy politycznych, a także na poznanie różnych wpływów, jakie wywierały na nie języki innych kultur i narodów.

Nowa humanistyka przyczyniła się do rozwoju nowych metod i technologii badawczych, które umożliwiają dokładniejsze i bardziej precyzyjne w porównaniu z dotychczasowymi badania nad historią języka. Dzięki analizie *big data* i sztucznej inteligencji naukowcy mogą przeprowadzać kompleksowe badania nad zmianami językowymi w różnych społecznościach, co pozwala na uzyskanie nowych wniosków na temat związków między językiem a kulturą czy społeczeństwem. Ponadto nowa humanistyka zmieniła również sposób myślenia o języku jako narzędziu komunikacji. Długo język był postrzegany głównie w kategoriach narzędzia służącego do przekazywania informacji, natomiast od pewnego już czasu zdarza się, że uważa się go za element kultury, który wpływa na sposób myślenia, postrzegania świata i kształtowanie tożsamości. Język sam w sobie zatem bywa, także dla historyka języka, narzędziem do poznania kultury, jej odbiciem. To wydaje się szczególnie obiecujące. Niezwykle ważny jest fakt, że wnioski wynikające z badań nad historią języka

² Wiele niuansów i problemów szczegółowych dotyczących nowej humanistyki zawiera praca: Czapliński i in., 2017.

³ Wątek ten pojawia się także w opracowaniach z zakresu teorii nauki, których autorzy podejmują zagadnienia różnie pojmowanej idei uniwersytetu. Zob. np.: Bobko i Gałkowski, 2012; Cwynar, 2015; Heller, 2012; Newman, 1990. O powinnościach uniwersytetu traktują też prace pomieszczone w tomie: Sztompka i Matuszek, red., 2015.

⁴ Na przykład badania w zakresie literatury i kultury popularnej mogą pomóc w zrozumieniu trendów kulturowych i w tworzeniu bardziej adekwatnych strategii marketingowych.

⁵ Podobne badania mogą prowadzić także do ustaleń natury krytycznej, a co najmniej rewidującej. Por. np.: Adorno, 2021; Latour i Woolgar, 2020.

są ważne nie tylko dla nauki, ale także dla praktyki. Wiedza ta może przyczynić się do lepszego zrozumienia języka i kultury innych narodów, co z kolei może mieć pozytywny wpływ na relacje międzykulturowe, np. w przypadku kontaktów między różnymi kulturami w dzisiejszym globalnym świecie.

W związku z tym, na co wskazałem, można skonstatować, że badania nad przeobrażeniami języka są ważnym obszarem nowej humanistyki, który umożliwia poznanie procesów kulturowych i społecznych, jakie zachodziły w przeszłości i wpływały na kształtowanie się języka, oraz mogą mieć zastosowanie w praktyce międzykulturowej i poprawie relacji między różnymi społecznościami. Badania te pozwalają również na lepsze niż do tej pory zrozumienie i interpretację tekstów historycznych, literackich czy religijnych, co umożliwia nam lepsze zrozumienie i interpretację różnych aspektów kultury i historii. Ważnym aspektem badań nad historią języka jest także kwestia ochrony różnorodności językowej. Wraz z globalizacją i upowszechnieniem się pewnych języków na świecie wiele mniejszych języków jest zagrożonych wymarciem. Badania nad ich dziejami pozwalają na pełniejsze poznanie tych języków i kultury ludzi posługujących się nimi, co może pomóc w ich ochronie i zachowaniu dla przyszłych pokoleń.

Badacze wskazują kilka głównych obszarów, na których aktualizują się idee nowej humanistyki. Przywołam tu propozycję Ryszarda Nycza (2017b), który wyodrębnił domeny nowej humanistyki. Są to:

- 1) humanistyka cyfrowa;
 - 2) humanistyka zaangażowana (w sprawy społeczne, polityczne, ekonomiczne, kulturowe, „o charakterze krytyczno-emancypacyjnym wobec nowoczesnych założeń neutralności i autonomii” (s. 23));
 - 3) humanistyka kognitywna („[...] nurt zdaje się łączyć różne humanistyczne programy zakładające wykorzystanie wyników i metod, współpracę, a najlepiej także wymianę z przyrodoznawstwem i naukami ścisłymi” (s. 23));
 - 4) posthumanistyka („[...] jeśli rozumieć ją dość szeroko jako orientację badającą relacje człowieka ze środowiskiem (naturalno-kulturowym), które na niego działa i na które on oddziałuje” (s. 23));
 - 5) humanistyka artystyczna („[...] mieszcząca tyleż humanistykę wykorzystującą narzędzia i praktyki artystyczne, co sztukę jako opartą na badaniach praktykę kulturową” (s. 23–24)).
- Podsumowując, można zgodzić się ze stwierdzeniem:

Każdy z tych nurtów kładzie mosty w miejsce murów, które wcześniej oddzielały humanistyczną refleksję od: a) sfery techniki i technologicznego instrumentarium; b) życia społecznego, polityki, historii, ekonomii, praktyk kulturowych; c) nauk ścisłych (rów wykopany w czasach antypozytywistycznego przełomu dla ochrony autonomii nauk o duchu); d) środowiska przyrodniczego (inna część owego rowu, wynoszącego człowieka ponad i poza naturę); e) sztuk pięknych, literatury i innych praktyk artystycznych, pojętych wcześniej jako przedmioty badań humanistycznych, a nie ich część składowa. W praktyce rozszerza to rzeczywiście możliwość badań na cały obszar humanistyki (w szerokim znaczeniu) oraz na jej nowe pograniczne terytoria, wszakże przy braku wyraźnych kryteriów odróżniających ją od innych obszarów badań. (Nycz, 2017b, s. 24)

W kolejnych ogniwach niniejszego opracowania postaram się wskazać ewentualne możliwości włączenia badań historycznojęzykowych w poszczególne domeny nowej humanistyki.

Humanistyka cyfrowa

Jest to najbardziej rozwinięta domena nowej humanistyki (Nycz, 2017b, s. 23), wciąż dynamicznie się rozwijająca i doskonaląca swoje instrumentarium. W lingwistyce wyrazistym obszarem badań cyfrowych są badania korpusowe. Trudno byłoby przywołać wszystkie prace z tego zakresu, spróbuję jednak odnieść się do wybranych tematów i badań w tej dziedzinie. Wskazano już m.in. pewne ogólne tendencje i problemy związane z badaniami korpusowymi w Polsce (Pastuch i in., 2018). Artykuł śląskich językoznawczyń prezentuje osiągnięcia nauk humanistycznych w obszarze cyfrowym w Polsce, pozwala zwrócić uwagę na potrzeby związane z rozwojem digitalizacji oraz wskazuje możliwe przyszłe działania mające na celu popularyzację osiągnięć w tym obszarze. Oprócz digitalizacji, autorki omówiły także kwestie związane z metodami udostępniania źródeł historycznych i językowych w formie cyfrowej (źródła te obejmują historyczne i naukowe słowniki języka polskiego, zapisy i teksty datowane przed rokiem 1945). Ponadto, przedstawiły korpusy językowe związane z historią języka polskiego, zarówno te już ukończone, jak i te w trakcie realizacji.

W badaniach korpusologicznych nad polszczyzną historyczną pojawiają się także problemy szczegółowe odnoszące się do najstarszej doby w dziejach języka polskiego (Leńczuk, 2020). Przedmiotem opracowania Mariusza Leńczuka są wybrane metadane, które warto byłoby przypisać tekstom, zebrane w korpusie najstarszych świadectw języka polskiego. Badacz porównuje i analizuje czynniki wpływające na rozwój podstawowej struktury danych używanej w korpusach synchronicznych i diachronicznych (autor, tytuł, datacja tekstu, kanał, klasyfikacja tekstu, źródło cytowania). Stwierdza, że bez uwzględnienia tych czynników niemożliwe okazuje się rozwiązanie niejednoznaczności obiektu w bazie danych, a wykorzystanie informacji gramatycznych staje się niepewne i niewygodne. Wynikiem przedstawionej analizy jest propozycja rozszerzenia poziomu opisu dla poszczególnych wskaźników.

Lingwistyka cyfrowa znajduje manifestację także w badaniach nad nowszymi dziejami polszczyzny, czego dowodzi w swym opracowaniu np. Joanna Przyklenk (2020). Przedmiotem jej artykułu jest konceptualizacja cyberprzestrzeni w polskim dyskursie parlamentarnym. Autorka, na podstawie analiz tekstów pochodzących z Polskiego Korpusu Parlamentarnego, uznała za istotne zidentyfikowanie, w jaki sposób przedstawiciele ustawodawstwa postrzegali cyberprzestrzeń w latach 2001–2018. W badaniach zastosowano podejście etnolingwistyczne i kognitywistyczne (językowe i dyskursywne spojrzenie na świat) oraz podejście historycznojęzykowe w lingwistyce, aby ustalić stałe i zmienne elementy konceptualizacji cyberprzestrzeni. Jako stałe elementy zostały zidentyfikowane: postrzeganie cyberprzestrzeni w kontekstach zagrożeń (prawnych i militarnych) oraz jej nieuchwytność definicyjna. Natomiast główną zmianą, jaką można zauważyć, jest przejście od traktowania badanego zjawiska jako nowości do jego umocnienia.

Nawet pobieżny przegląd prac z zakresu lingwistyki cyfrowej odnoszących się do historii polszczyzny pokazuje, że jest to domena szeroka, o ugruntowanej już pozycji w polskiej

lingwistyce. Ciągły, dynamiczny rozwój technologii informatycznych zapewnia jej dalsze sukcesy i możliwość podejmowania zróżnicowanych tematycznie i pod względem stopnia pogłębienia analiz oraz interpretacji problemów badawczych.

Warto jednak zauważyć, że niektórzy badacze wyodrębniają trzy fale humanistyki cyfrowej (analogicznie do trzech fal feminizmu) (Kłosiński, 2021; Maryl, 2017):

pierwsza, skupiona na digitalizacji oraz strukturze technologicznej, druga, która buduje nowe środowiska i narzędzia wytwarzania, przekazu i upowszechniania wiedzy, i trzecia, fala krytycznego namysłu nad epistemologią narzędzi cyfrowych i wytwarzanej przez nie wizji świata. Tylko druga fala miałaby stanowić „punkt dojścia dla całej humanistyki”, wobec której pierwsza fala pozostaje jedynie „remediacją” [...], a trzecia zmierza do jej przekroczenia. (Kłosiński, 2021, s. 148)⁶

Pokazuje to, że poszczególne nurty nowej humanistyki podlegają już procesowi analizy krytycznej na samym jej terenie. Sądzę, że na gruncie językoznawstwa historycznego funkcjonujemy obecnie równolegle (co potwierdzają choćby omówione wcześniej prace) – w obrębie oddziaływania fali pierwszej i drugiej.

Humanistyka zaangażowana

Przez humanistykę zaangażowaną rozumiem aktywność badawczą uwzględniającą i włączającą w domenę obserwacji kluczowe problemy natury społecznej i kulturowej oraz wrażliwość na przemiany otaczającego świata dotykające człowieka. Ten nurt badań obecny jest w lingwistyce od pewnego czasu, choć refleksja historycznojęzykowa okazuje się tu raczej skromna. Jak można by to zmienić? Szansy upatruję przede wszystkim w rozwoju dociekań o charakterze pragmatycznym i – przede wszystkim – dyskursologicznym. Wzorce postępowania widoczne w obszarze językoznawstwa opisującego stan obecny można wykorzystać także w refleksji nad przeobrażeniami komunikacji. Szczególnie cenne mogą okazać się tu zdobycze lingwistyki dyskursu, w zastosowaniu jej instrumentarium bowiem widzę możliwość poszerzenia i przemodelowania badań historycznojęzykowych.

Dyskurs jest jednym z pojęć modelujących i dynamizujących współczesną refleksję humanistyczną i społeczną, stanowi też kategorię poznawczą niezwykle inspirującą do dalszych poszukiwań w obszarze problemów i tematów obecnych już wcześniej w myśli naukowej. Nie chciałbym przyjmować jednej definicji dyskursu, ponieważ wydaje mi się, że jako kategoria otwarta pojęcie to fluktuuje i ma potencjał dostosowania się do przedmiotu badań, ponadto wyrasta z określonych praktyk badawczych danych środowisk naukowych⁷. Do cech dyskursu jako pojęcia operacyjnego współczesnej refleksji humani-

⁶ „W najbardziej radykalnym wydaniu owa krytyka przybiera formę ataku na humanistykę cyfrową jako przejaw neoliberalnej kolonizacji uniwersytetu i ostatniego bastionu oporu, jakim jest humanistyka” (Maryl, 2017, s. 436–437).

⁷ Pozostaję zatem w zgodzie z koncepcją Bożeny Witosz, że dyskurs jest kategorią relatywną, a nie wieloznaczną; za tą samą badaczką przyjmuję tezę o odmienności dyskursu i tekstu, ponadto o idea-

stycznej i społecznej, w tym językoznawczej, należałoby dodać znaczącą rolę schematów myślowych kształtujących perspektywę danej społeczności, kontekst temporalno-spacjalny, jego potencjał socjokulturowy i socjokognitywny (Witosz, 2016, s. 27)⁸. W tym miejscu warto przywołać syntetyczną definicję Normana Fairclougha (1995): „Dyskurs jest sposobem nadawania znaczenia pewnemu konkretnemu obszarowi życia społecznego postrzeganemu z określonej perspektywy” (s. 14, cyt. za: Wodak, 2008, s. 189).

W syntezie Waldemara Czachura (2020) dyskurs definiowany jest jako „zbiór habitualnych praktyk komunikacyjnych, realizowanych przez różne podmioty w formie seryjnych wypowiedzi (tekstów), które w procesie interakcji kształtują określone wizje świata według przyjętych reguł kulturowych” (s. 144). Prowadzi to badaczka do sformułowania definicji lingwistyki dyskursu:

[...] lingwistyka dyskursu jako teoretyczno-językowy i analityczny program badawczy postrzega swój cel poznawczy przede wszystkim w analizie kształtujących się w dyskursie relacji między użyciem języka, zbiorowymi systemami przekonań i procesami selekcji wiedzy a kulturą, pytając przy tym, w jaki sposób językowe perspektywizacje tworzą podzielane przez społeczeństwo znaczenia, a przez to modelują określone obrazy rzeczywistości. (Czachur, 2020, s. 216)

Sam dyskurs w większości propozycji definicji lingwistycznych jest rozumiany – implicitnie! – jako fenomen o wymiarze, nacechowaniu itp. historycznym, niemniej nie jest to wyrażane wprost, brak też w znanych mi propozycjach teoretycznych akcentowania dynamiki, procesualności, przemian jako aspektów dyskursu, z których uwzględnieniem ten powinien być rozpatrywany i poddawany naukowej refleksji⁹. Takie podejście do problemu wynikać może z faktu, że wciąż za mało powstaje prac językoznawców z zakresu badań historycznych nad dyskursem, a teoretycy dyskursu na ogół nie mają doświadczenia w tego typu badaniach. Wzrost zainteresowania przemianami dyskursów w czasie mógłby znacząco wzbogacić refleksję i w perspektywie doprowadzić do uznania **dyskursologii historycznej** za subdyscyplinę lingwistyki dyskursu. Ponadto obserwacja historycznej dynamiki dyskursu może okazać się kluczową kwestią w kontekście definicji i zakresu tego pojęcia.

Jako przykładowe obszary i problemy badawcze możliwe do opisu z zastosowaniem narzędzi lingwistyki dyskursu uwzględniającego przeobrażenia w czasie i dynamikę zjawisk komunikacyjnych, można by wymienić: komunikację inkluzywną i dyskursy wykluczenia (ze względu na płeć, tożsamość seksualną, przynależność etniczną i kulturową, poglądy polityczne itp.)¹⁰, szeroko pojętą problematykę ekologiczną (domena ekolingwistyki¹¹, post-

cyjnym charakterze dyskursu i wreszcie relatywizacji tegoż wobec innych modeli tekstu (zwłaszcza gatunku i stylu) (Witosz, 2016, s. 20–22).

⁸ Zob. też: Witosz, 2009.

⁹ W refleksji spod znaku nauk społecznych i niektórych humanistycznych, np. u klasyka socjologicznych i filozoficznych badań nad dyskursem, Michela Foucaulta, analizy historyczne dotyczące poszczególnych dyskursów są bardzo popularne. Zob. np. Foucault, 1987, 2010, 2020.

¹⁰ Zob. np. Rejter (w druku).

¹¹ Zob. np. Steciąg, 2012, 2023.

humanizmu), dzieje dyskursu politycznego¹² i pojęcia demokracji, studia pamięciologiczne¹³, komunikację naukową (droga od użyteczności ku obiektywizmowi, a obecnie eseizacja dyskursu naukowego)¹⁴. Obserwacje historyczne wskazanych problemów komunikacyjnych nadbudowane na zdobycach naukowych dotyczących współczesności mogą dać interesujące, zaskakujące efekty, a z pewnością dopełnią refleksję.

Humanistyka kognitywna

Jak zauważają badacze, np. Nycz (2017b):

Humanistyka kognitywna, jakkolwiek najbardziej otwarta na idee, metody i wyniki badań nauk przyrodniczych (zwłaszcza o życiu i o umyśle), jest też – o ile mogę sądzić – relatywnie w najbardziej nierównoprawnym z nimi położeniu; zderza się bowiem w praktycznych próbach współpracy z twardym stanowiskiem przedmiotowym i metodologicznym tych twardych nauk (mimo całej demokratycznej, koncyliacyjnej i ekumenicznej ideologii, którą ta współpraca bywa otaczana). (s. 27)

W tradycji językoznawstwa odnotowujemy jednak udane próby mariażu humanistyki z naukami ścisłymi, np. lingwistykę matematyczną, stylistykę statystyczną czy wreszcie stylometrię. Pewne osiągnięcia na tym polu mamy również w odniesieniu do językowej przeszłości. Można by tu przywołać choćby prace statystyczne nad językiem pisarzy (Ostaszewska, 1993; Rudnicka-Fira, 1986) czy wspomniane już badania stylometryczne (np. nad autorstwem dzieł epok dawnych, ale nie tylko) (Eder i in., 2016). Sądzę, że dzięki wciąż doskonalonym metodom cyfrowym badania te mają szansę na coraz pełniejszy rozkwit. W obrębie humanistyki kognitywnej mieszczą się również badania biologiczne i psycholingwistyczne, ale też archeologiczne – nad ewolucją systemów komunikowania różnych organizmów żywych oraz ich związków z językiem ludzkim (np. Aitchison, 1991, 2002; Renfrew, 2001), których rozwój może przynieść wiele interesujących ustaleń dotyczących człowieka, języka i kultury. Warto także uwzględnić w tym obszarze badań nad związkami języka z ludzkim poznaniem – skądinąd oczywiste – przewartościowanie języka jako takiego ujmowanego w kategoriach poznawczych właśnie, co na gruncie lingwistyki stanowi o istocie kognitywnego jej charakteru¹⁵. W dociekaniach historycznojęzykowych znajduje to manifestacje choćby w pracach z zakresu językowego obrazu świata, szczególnie waloryzujących perspektywę panchroniczną opisu i poświadczających nowe wykorzystanie założeń i zdobyczy etymologii.

¹² Pewne ustalenia w tym zakresie już poczyniono (por. Kamińska-Szmaj, 1994), ale wciąż brak opracowań syntetycznych, holistycznych, obejmujących szerszy okres dziejów polskiej kultury.

¹³ Lingwistyka pamięci jest już dobrze zadomowioną w praktyce badawczej subdyscypliną językoznawstwa. Zob. np. Czachur, red., 2018.

¹⁴ Zob. np.: Rejter, 2018, 2019a, 2019b, 2020, 2022, 2023a, 2023b.

¹⁵ To myślenie kognitywne właściwe lingwistyce, przy czym rozważania pomieszczone w niniejszym opracowaniu odnoszą się właściwie do kognitywistyki w ujęciu filozoficznym. Zob. np. Woleński i Dąbrowski, red., 2014.

Posthumanistyka

Zdaniem uczonych, m.in. Nycza (2017b):

Posthumanistyka [...] budzi chyba dziś największe spory ideowe, światopoglądowe, filozoficzne – co zdaje się wskazywać na wagę podejmowanych zagadnień oraz jej rosnące znaczenie dla humanistyki w ogóle. Studia nad rzeczami, materialnością, środowiskiem przyrodniczym, światem roślinnym i zwierzętami, rozwijane w jej ramach od rozmaitych stron, dochodzą do granic, opukują trwałość bariery antropologicznej oraz możliwości poszerzenia obszaru antropologicznego poznania. (s. 28)

Współcześni filozofowie, m.in. Bruno Latour (2014), dostrzegają tu jednak szansę na holistyczne ujęcie człowieka i świata, które humanistom powinno być bliskie:

[...] stoimy nie tylko w obliczu ryzyka przegapienia wszystkiego, co interesujące w bytach, na które natyka się antropologia osobliwie zwana „kulturową” lub „społeczną”, ale nadto ryzykujemy również i to, że nie oddamy nawet sprawiedliwości temu czemuś, co jeszcze dziwniej określa się jako „materialność”, którą uczyniono „tamtą stroną” zgłębianą podobno przez antropologię fizyczną. [...] Niezależnie od etymologii, nie ma żadnego powodu, by antropologia pozostała antropocentryczna. Oznacza to jedynie tyle, że dyscyplina ta jest szczególnie zainteresowana pewnymi punktami styku tych czynników sprawczych (*agencies*) oraz pewnymi figurami historycznymi kojarzonymi z określeniem „człowieczeństwo”. (s. 581, 583)

Syntetyzując problem, możemy stwierdzić:

Ryzykując karykaturalne uproszczenie, powiedziałbym, że posthumanistyka rozpatruje człowieka w środowisku „kulturonatury” (zwrotnego sprzężenia między kulturą i naturą, historią i przyrodą, tym, co społeczne, i tym, co biologiczne...). W tym kontekście, po pierwsze, sam człowiek ujmowany jest jako „hybryda” w typie „zwierzoczkęoupiora” (że posłużę się znowu aktualnym literackim wynalazkiem pojęciowym Konwickiego); psychocieleśnej istoty owładniętej przez zmory przeszłości, widma przyszłości oraz fantazmaty pragnień i afektywnych pobudzeń... A nie jako ów sławny ongiś Monsieur Teste (figura wykreowana przez Paula Valéry’ego); czysty intelekt, samowładny pan swego losu i władca stworzenia (lokowany ponad i poza środowiskiem biologiczno-przyrodniczo-materialnym). A po drugie, i człowiek, i kultura nie mogą być już sytuowani na zewnątrz – i w opozycji do – natury, lecz suplementarnie: w środowisku wzajemnie sprawczej partycypacji. (Nycz, 2017b, s. 29)

Przenosząc te spostrzeżenia na grunt badań historycznojęzykowych, warto zwrócić się przykładowo ku obserwacji wizerunku zwierząt¹⁶ w języku, ale też w różnych tekstach kultury i epokach czy dodatkowo w różnych dyskursach (np. naukowym, literackim, medialnym). Konceptualizacja tego wycinka rzeczywistości jest czasami lepiej zrozumiała, jeśli uwzględnić spostrzeżenia natury etymologicznej, dopełniające analiz historycznych z danego obszaru językowo-kulturowego (Maciołek, 2013). Poszerzając perspektywę, warto zwrócić uwagę na sposoby opisu i wartościowania ogólnie świata natury i przedmiotów także warunkowane określonym typem dyskursu w różnych epokach. Tu zbliżamy się częściowo do ustaleń z zakresu ekolingwistyki, posthumanizmu czy lingwistyki pamięci, dookreślających obszar nowej humanistyki także w rozmaitych jej domenach. Z tego typu dociekań może się wyłonić obraz relacji człowieka do innych ożywionych i nieożywionych elementów kultury. Dociekania natury historycznej pomogłyby uchwycić dynamikę kategorii antropocentryczności dziś poddawaną krytyce.

Humanistyka artystyczna

To najmłodsza subdomena nowej humanistyki, obecna w refleksji światowej od ok. 30 lat, w Polsce może od niespełna dekadę, swą obecność zaznacza przede wszystkim w obszarze badań antropologicznych (Kosińska, 2016; Rakowski, 2016). W kulturze zachodniej badania te doczekały się już opracowania syntetycznego (Leavy, 2018), co dowodzi – mimo stosunkowo krótkiej tradycji – ugruntowanej ich pozycji. Nurt ten

tworzą badania oparte na sztuce, posługujące się sztuką, *art based research*, które znajdują swe dopełnienie w wykorzystaniu badań humanistycznych przez sztukę (zwłaszcza sztukę tzw. nurtu krytycznego). Funkcją tego niezbyt fortunnego określenia – humanistyka artystyczna – jest wskazanie na wzajemne związki między tymi dziedzinami praktyk poznawczo-kulturowych. [...] Łączą bowiem podejścia wynikające z zaangażowania w społeczne problemy z ujęciami nauk społecznych tzw. zorientowanych na działanie oraz różnymi formami artystycznymi (narracyjnymi, performatywnymi, wizualnymi). Artystyczny eksperyment zostaje tu potraktowany jako jeden ze sposobów konstruowania humanistycznego poznania, i to takiego, które wykracza poza granice języka i pojęciowej racjonalności. Badania oparte na sztuce zmierzają w ten sposób do poszerzenia granic poznania oraz wiedzy o ludzkich zdolnościach, funkcjach i formach pojmowania, a także sposobach formowania tożsamości, postaw sprawczego działania, struktury odczuwania, afektywnego podłoża więzi wspólnotowych etc. (Nycz, 2017b, s. 29–30).

Historycy języka mogą nie tyle wpisać się sensu stricto w ten nurt, ile wzbogacić go o refleksję spod znaku „meta-”. Myślę tu przede wszystkim o historycznych analizach dys-

¹⁶ Takie badania w ujęciu panchronicznym były już częściowo przeprowadzane. Zob. m.in.: Anusiewicz, 1995 (tu wizerunek kota i konia); Dąbrowska, red., 2003 (tu liczne studia poświęcone relacji człowieka i zwierzęcia w języku i kulturze).

kursu sztuki w różnych jego przejawach. Ciekawe byłyby analizy dyskursu historii i teorii sztuki w odniesieniu do rozmaitych epok i nurtów, ale także recenzji dzieł artystycznych czy wystaw, co pozwoliłoby zobrazować kształtowanie się i przeobrażenia krytycznego dyskursu sztuki. Interesujące są również obserwacje mechanizmów nazewniczych, aspektów semantycznych i kontekstów pragmatycznych ideonimów z obszaru sztuk plastycznych, np. nurtu krytycznego w ujęciu dynamicznym czy historycznym. Ich obserwacja pozwala dopełnić wiedzę z zakresu historii kultury, ale też wskazać na udział sztuki w procesie społecznego zaangażowania, zabierania głosu w sprawie człowieka postrzeganego z różnych perspektyw wykluczających czy marginalizujących¹⁷. Znaczącym uzupełnieniem, ale i kontekstem tych badań są choćby zdobycze feminizmu, *mens' studies* czy szerzej – filozofii człowieka.

Wnioski

Przeprowadzone obserwacje skłaniają do sformułowania kilku konkluzji podsumowujących dotyczących relacji historii języka do założeń nowej humanistyki:

- (1) historia języka powinna być traktowana przede wszystkim jako subdyscyplina lingwistyki stanowiąca źródło wiedzy o kulturze, w związku z tym kategorią poznawczą i operacyjną oraz poziomem analiz szczególnie ważnym jest dyskurs;
- (2) oprócz opisu i interpretacji zjawisk odnoszących się do samego języka i komunikacji, historycy języka powinni dążyć do formułowania wniosków diagnostycznych i perspektywicznych, prowadzących do rozwiązania aktualnych problemów człowieka i świata;
- (3) koniecznym założeniem jest pielęgnowanie i pogłębianie otwarcia metodologicznego historii języka na inne subdyscypliny, dyscypliny i dziedziny nauki, jej zorientowanie na postawione pytanie, a nie na narzędzia, które miałyby zostać użyte do udzielenia odpowiedzi;
- (4) zgodnie z założeniami nowej humanistyki historia języka powinna waloryzować badania jakościowe, niemniej jednak w miarę możliwości i zależnie od tematu badawczego, dzięki dostępności nowych technologii cyfrowych, umacniać je za pomocą danych ilościowych;
- (5) refleksja historycznojęzykowa w obrębie poszczególnych domen nowej humanistyki potwierdza czasami ich krzyżowanie się, a tym samym komplementarność i szansę na ujęcie holistyczne danego problemu;
- (6) obserwacje włączające się w rozmaite nurty nowej humanistyki są widoczne w badaniach nad językową i komunikacyjną współczesnością, co warto byłoby rozszerzyć na dociekania o charakterze historycznym.

¹⁷ Zob. np.: Rejter, 2019a, 2019b. Obserwacje tu pomieszczone dotyczą sztuki powstałej w okresie od połowy XX w. do czasów współczesnych, niemniej jednak można podobne badania osadzić także w perspektywie historycznej.

Rozwój badań historycznojęzykowych prowadzonych w kontekście nowohumanistycznym z pewnością pozwoli przewartościować i zreinterpretować istotę historii języka rozumianej wprawdzie jako subdyscyplina lingwistyki, ale otwartej na inne dziedziny i dyscypliny wiedzy.

Literatura

- Adorno, T. W. (2021). *Przemysł kulturalny. Wybrane eseje o kulturze masowej*. Tłum. M. Bucholc. Narodowe Centrum Kultury.
- Aitchison, J. (1991). *Ssak, który mówi. Wstęp do psycholingwistyki*. Tłum. M. Czarnecka. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Aitchison, J. (2002). *Ziarna mowy. Początki i rozwój języka*. Tłum. M. Sykurska-Derwojed. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Anusiewicz, J. (1995). *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bielik-Robson, A. (2017). Nowa humanistyka. W poszukiwaniu granic. *Teksty Drugie*, 2, 146–162.
- Bobko, A., Gałkowski, S. (2012). Uniwersytet – tradycja i współczesne wyzwania. W: M. Żadrecka-Nowak, J. Skrzypek-Faluszcak (red.), *Idea uniwersytetu dziś. Perspektywa filozoficzna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Cwynar, K. (2015). Idea uniwersytetu w kulturze europejskiej. *Polityka i Społeczeństwo*, 2, 124–136.
- Czachur, W. (red.). (2018). *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323530077>
- Czachur, W. (2020). *Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy*. Oficyna Wydawnicza ATUT. <https://doi.org/0.23817/2020.lingdysk>
- Czapliński, P., Nycz, R., Antonik, D., Bednarek, J., Dauksza, A., Misuna, J. (red.). (2017). *Nowa humanistyka. Zajmowanie pozycji, negocjowanie autonomii*. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. <https://doi.org/10.4000/books.iblpan.5806>
- Dąbrowska, A. (red.). (2003). *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
- Eder, M., Rybicki, J., Kestemont, M. (2016). Stylometry with R. A package for computational text analysis. *The R Journal*, 8(1), 107–121.
- Foucault, M. (1987). *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Tłum. H. Kęszycka, wstępem opatrzył M. Czerwiński. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Foucault, M. (2010). *Historia seksualności*. Tłum. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, wstęp T. Komendant. słowo/obraz terytoria.
- Foucault, M. (2020). *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. Tłum. T. Komendant. Wydawnictwo Aletheia.
- Heller, M. (2012). Idea uniwersytetu. *PAUza Akademicka*, 169, 1–3.
- Kamińska-Szmaj, I. (1994). *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919–1923*. Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej.
- Kłosiński, K. (2021). Humanistyka nowa. *Teksty Drugie*, 2, 139–152. <https://doi.org/10.18318/td.2021.2.8>
- Kosińska, M. (2016). Między autonomią a epifanią. *Art based research*, badania jakościowe i teoria sztuki. *Sztuka i Dokumentacja*, 14, 12–27.
- Latour, B. (2014). Wyrywając się snom i spekulacjom – prezentacja AIME. Tłum. K. Abriszewski. W: M. Buchowski, A. Bentkowski (red.), *Kolokwia antropologiczne. Problemy współczesnej antropologii społecznej* (s. 580–591). Wydawnictwo Nauka i Innowacje.

- Latour, B., Woolgar, S. (2020). *Życie laboratoryjne. Konstruowanie faktów naukowych*. Tłum. K. Abriszewski, P. Gąska, M. Smoczyński, A. Zabielski. Narodowe Centrum Kultury.
- Leavy, P. (2018). *Metoda spotyka sztukę. Praktyki badawcze oparte na sztuce*. Tłum. K. Stanisław, J. Kucharska. Narodowe Centrum Kultury.
- Leńczuk, M. (2020). Projektowanie metadanych w korpusie tekstów polskich do 1500 roku – wielo-poziomowa struktura informacji. *Forum Lingwistyczne*, 7(7), 59–69. <https://doi.org/10.31261/FL.2020.07.05>
- Maciołek, M. (2013). *Kształtowanie się nazw owadów w języku polskim. Procesy nominacyjne a językowy obraz świata*. Oficyna Wydawnicza Wacław Walasek.
- Markowski, M. P. (2013). *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*. Universitas.
- Maryl, M. (2017). Kim są nowi humaniści cyfrowi? W: P. Czapliński, R. Nycz, D. Antonik, J. Bednarek, A. Dauksza, J. Misuna (red.), *Nowa humanistyka. Zajmowanie pozycji, negocjowanie autonomii*. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. <https://doi.org/10.4000/books.iblpan.5806>
- Newman, J. H. (1990). *Idea uniwersytetu*. Tłum. M. Mroczkowski. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nycz, R. (2017a). *Kultura jako czasownik. Sondowanie nowej humanistyki*. Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo.
- Nycz, R. (2017b). Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji. *Teksty Drugie*, 1, 18–40.
- Ostaszewska, D. (1993). *Język poetycki Jana Andrzeja Morsztyna. Z zagadnień semantyki*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pastuch, M., Duda, B., Lisczyk, K., Mitrenga, B., Przyklenk, J., Sujkowska-Sobisz, K. (2018). Digital humanities in Poland from the perspective of the historical linguist of the Polish language: Achievements, needs, demands digital scholarship in humanities. *Digital Scholarship in the Humanities*, 33(4), 857–873. <https://doi.org/10.1093/LLC/FQY008>
- Przyklenk, J. (2020). Cyberprzestrzeń w polskim dyskursie parlamentarnym. *Forum Lingwistyczne*, 7(7), 17–32. <https://doi.org/10.31261/FL.2020.07.02>
- Rakowski, T. (2016). Sztuka w przestrzeniach wiejskich i eksperymenty etnograficzne. Pożegnanie kultury zawstydzenia: jednoczasowość, zwrot ku sobie, protosocjologia. *Teksty Drugie*, 4, 66–97. <https://doi.org/10.18318/td.2016.4.4>
- Rejter, A. (2018). Styl czy dyskurs naukowy? Perspektywa historyczna. *Forum Lingwistyczne*, 5, 17–25.
- Rejter, A. (2019a). Mężczyzna obnażony? Tytuły aktów męskich w polskiej sztuce współczesnej. W: A. Rejter, *Nazwy własne w kon/tekstach kultury* (s. 183–195). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rejter, A. (2019b). Onimia w służbie płci. Tytuły dzieł sztuki kobiecej. W: A. Rejter, *Nazwy własne w kon/tekstach kultury* (s. 169–182). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rejter, A. (2020). Poradnikowy wymiar dyskursu naukowego wieków dawnych. W: M. Hawrysz, M. Jurawicz-Nowak, I. Kotlarska (red.), *„Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze 2019”: Dyskursy o przeszłości. Dyskursy w przeszłości* (s. 81–90). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Rejter, A. (2022). Kulturowe aspekty dawnego dyskursu naukowego. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 29(1), 161–174. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2022.29.1.10>
- Rejter, A., (2023a). Discourse in the context of language history – research potential and perspectives. *Stylistyka*, 32, 11–22. <https://doi.org/10.25167/Stylistyka32.2023.1>
- Rejter, A. (2023b). The scientific discourse of contemporary humanities. Towards postmodern de/normalization (?). *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 30(1), 141–151. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2023.30.1.8>

- Rejter, A. (w druku). W służbie pamięci. Konteksty badań diachronicznych nad dyskursem wykluczonych. W: *Dyskursy pamięci*.
- Renfrew, C. (2001). *Archeologia i język. Łamigłówka pochodzenia Indoeuropejczyków*. Tłum. E. Wilczyńska, A. Marciniak. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Rudnicka-Fira, E. (1986). *Słownictwo „Dziadów” Adama Mickiewicza w świetle analizy statystycznej (wybór problematyki)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Steciąg, M. (2012). *Dyskurs ekologiczny w debacie publicznej*. Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Steciąg, M. (2023). *Język w epoce antropocenu. Ujęcie ekolingwistyczne*. Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Sztompka, P., Matuszek, K. (red.). (2015). *Idea uniwersytetu. Reaktywacja*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Tabaszewska, J. (2022). *Humanistyka służebna. Negocjowanie pola i budowanie autonomii w dobie kryzysu*. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Witosz, B. (2009). *Dyskurs i stylistyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Witosz, B. (2016). Kategoria dyskursu w polonistycznej edukacji akademickiej. W: W. Czachur, A. Kulczyńska, Ł. Kumięga (red.), *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne* (s. 19–39). Universitas.
- Wodak, R. (2008). Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego. W: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do analizy społecznej* (s. 185–215). Universitas.
- Woleński, J., Dąbrowski, A. (red.). (2014). *Metodologiczne i teoretyczne problemy kognitywistyki*. Copernicus Center Press.